

Jurisprudential and Legal Foundations of Children's Right to Education and Upbringing with Emphasis on the Theory of the Correlation between Rights and Duties

Mohammad Jafarzadeh , Abazar Afshar

١. Corresponding author, Assistant Professor, Law Department, Bilesvar Branch, Islamic Azad University, Ardabil, Iran.

Email: m.jafarzadeh111@iau.ir

٢. Assistant Professor of Fiqh and Islamic Law Department of Hazrat Masoumeh University, Qom, Iran.

Email: a.afshar@hmu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received ٢١ September ٢٠٢٦

Received in revised form ١٥

May ٢٠٢٦

Accepted ٦ January ٢٠٢٥

Available online ١٨ June ٢٠٢٦

Keywords:

Priority of Education,
Theory of the Correlation
between Rights and Duties,
Educational Factors,
Free Education,
Principle of Human Dignity.

ABSTRACT

Objective: Today, increasing attention to children's rights is essential for nurturing a righteous, committed, and capable generation, particularly in a world where these rights are increasingly influenced by ideological challenges and socio-political developments. Accordingly, this study aims to explain the jurisprudential and legal foundations of the child's right to education and upbringing, with emphasis on the theory of the interdependence of rights and duties.

Method: This study adopts a descriptive-analytical method and relies on Islamic jurisprudential and legal sources.

Results: The findings indicate that Islamic jurisprudence, based on Qur'anic verses, narrations, and jurisprudential principles, recognizes education and upbringing as an inherent and fundamental right of the child. Drawing on the theory of the interdependence of rights and duties, it assigns responsibility for realizing this right to parents and other educational agents. Furthermore, the comprehensive Islamic perspective on education, combined with a system of reward and accountability, provides a strong motivational framework for fulfilling this obligation. In contrast, legal sources generally define the child's right to education and upbringing as a shared responsibility between the family and the state. However, the legal approach tends to focus primarily on worldly and institutional dimensions, often overlooking the moral, spiritual, and transcendent aspects emphasized in religious teachings.

Conclusions: The jurisprudential approach, supported by divine revelation, not only clarifies the religious obligations related to children's education and upbringing but also offers practical guidelines that address both the material and spiritual needs of the child. The novelty of this research lies in its systematic integration of jurisprudential and legal perspectives and its analytical explanation of the jurisprudential foundations of the child's right to education and upbringing based on the theory of the interdependence of rights and duties.

Cite this article: Jafarzadeh ,Mohammad and Afshar ,Abazar. (٢٠٢٦). Jurisprudential and Legal Foundations of the Child's Right to Education and Upbringing with Emphasis on the Theory of the Correlation between Rights and Duties. *Educational Jurisprudence Studies* , ١٣ (٢٥), ١-٢١. <https://doi.org/10.22034/mft.2026.22001.1493>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mft.2026.22001.1493>

Introduction

In contemporary societies, increasing attention has been directed toward children's rights as a prerequisite for nurturing a morally responsible, socially committed, and intellectually capable generation. The importance of this issue has become even more evident in a world where children's rights are continuously influenced by ideological conflicts, cultural transformations, and socio-political developments. Among the various dimensions of children's rights, the right to education and upbringing occupies a central position because it directly affects the formation of individual identity, moral character, social participation, and human flourishing. While modern legal systems have increasingly recognized education as a fundamental right of every child, the philosophical and normative foundations of this right differ significantly across legal and religious traditions. Islamic jurisprudence (Fiqh), in particular, provides a comprehensive framework for understanding children's rights through a divinely grounded conception of human dignity, responsibility, and moral development.

The present study seeks to explain the jurisprudential and legal foundations of the child's right to education and upbringing by focusing on the theory of the correlation between rights and duties. This theory maintains that every right necessarily entails a corresponding duty and that the realization of rights depends upon the fulfillment of obligations by responsible individuals and institutions. Accordingly, the study aims to clarify how Islamic jurisprudence and contemporary legal systems conceptualize the child's right to education and upbringing, identify the obligations arising from this right, and evaluate the strengths and limitations of each approach. Furthermore, the study explores the role of parents, educational agents, and governmental institutions in guaranteeing the effective realization of this right and examines the extent to which jurisprudential principles provide a more comprehensive understanding of children's educational needs.

Method

This research was conducted using a descriptive-analytical method and relied on the examination of primary and secondary jurisprudential and legal sources. The jurisprudential analysis was based on relevant Qur'anic verses, Prophetic traditions (Hadith), narrations from the Imams, and established jurisprudential principles and legal maxims. Particular attention was devoted to principles such as the rule of human dignity (Qā'idat al-Karāmah), the principle of educational priority, parental responsibility, and the theory of the correlation between rights and duties. In addition, legal documents, national regulations, and international instruments concerning children's rights and education were analyzed to identify prevailing legal approaches toward the child's right to education and upbringing.

The study adopted a comparative perspective by examining the conceptual foundations, normative assumptions, and practical implications of both jurisprudential and legal approaches. Through analytical evaluation of these sources, the research sought to determine how each framework defines the nature of educational rights, allocates responsibility for their realization, and addresses the material, moral, and spiritual dimensions of child development. The collected data were analyzed systematically to reveal points of convergence and divergence between jurisprudential and legal perspectives and to assess their respective capacities for protecting and promoting children's educational rights.

Results

The findings indicate that Islamic jurisprudence recognizes education and upbringing as inherent and authentic rights of every child. This recognition is grounded in a broad understanding of human dignity and the divine purpose of human creation. From a jurisprudential perspective, education is not merely a social service or a legal entitlement but a

fundamental requirement for the intellectual, moral, spiritual, and social development of the individual. Consequently, the child possesses a legitimate claim to receive appropriate education and upbringing from the earliest stages of life.

The analysis further demonstrates that the theory of the correlation between rights and duties occupies a central place in the jurisprudential understanding of educational rights. According to this theory, the child's right to education necessarily creates corresponding obligations for parents, guardians, teachers, and other educational agents. Parents are regarded as the primary custodians of the child's educational and moral development and therefore bear the initial responsibility for ensuring access to suitable educational opportunities. Beyond the family, society and governmental institutions also assume responsibilities in creating conditions that facilitate the realization of this right.

The study also reveals that Islamic jurisprudence provides a strong motivational framework for the fulfillment of educational duties through its integrated system of moral accountability, divine reward, and punishment. Educational obligations are not viewed merely as legal requirements but as religious and ethical responsibilities linked to spiritual accountability before God. This feature distinguishes the jurisprudential approach from many contemporary legal systems, where compliance often depends primarily on institutional enforcement mechanisms.

Another important finding concerns the comprehensiveness of the Islamic conception of education and upbringing. Jurisprudential sources emphasize not only cognitive and academic development but also moral refinement, religious awareness, emotional balance, social responsibility, and spiritual growth. Education is therefore understood as a holistic process aimed at cultivating a virtuous and balanced human being. This multidimensional perspective contrasts with approaches that reduce education to the acquisition of knowledge, technical skills, or economic productivity.

In contrast, the examination of legal sources demonstrates that contemporary legal systems generally recognize the child's right to education as a fundamental human right and define its realization as a shared responsibility between the family and the state. Legal frameworks frequently emphasize equal access to educational opportunities, compulsory education, non-discrimination, and, in many cases, free education. These provisions contribute significantly to protecting children against educational deprivation and social inequality.

However, the study finds that legal discourse often approaches education primarily from a secular and worldly perspective. While legal instruments effectively regulate institutional responsibilities and guarantee procedural protections, they tend to focus predominantly on material and social aspects of educational development. As a result, ethical, spiritual, and transcendent dimensions of upbringing receive comparatively limited attention. The legal framework therefore provides important mechanisms for safeguarding educational rights but may not fully address the broader developmental needs of the child as understood within Islamic jurisprudence.

Conclusion

The study concludes that both jurisprudential and legal systems acknowledge the importance of the child's right to education and upbringing; nevertheless, they differ substantially in their underlying foundations, objectives, and scope. Islamic jurisprudence, drawing upon divine revelation and comprehensive moral principles, presents education and upbringing as intrinsic rights that encompass intellectual, ethical, spiritual, and social dimensions. Through the theory of the correlation between rights and duties, it establishes a coherent framework in which rights

are inseparable from responsibilities and in which parents, educational agents, society, and governmental institutions are obligated to facilitate the child's holistic development.

By contrast, contemporary legal approaches provide valuable institutional guarantees and mechanisms for protecting educational rights but generally operate within a more limited framework focused on worldly and material concerns. Although legal systems successfully promote access, equality, and public responsibility, they often neglect the spiritual and moral dimensions that are central to the jurisprudential conception of education.

Accordingly, the findings suggest that a more comprehensive understanding of children's educational rights can be achieved through constructive engagement between jurisprudential and legal perspectives. Such integration would preserve the strengths of modern legal protections while benefiting from the ethical depth, spiritual orientation, and holistic vision of human development offered by Islamic jurisprudence. The originality of this research lies in its systematic synthesis of jurisprudential and legal frameworks and in its analytical explanation of the child's right to education and upbringing through the lens of the theory of the correlation between rights and duties. This approach contributes to a deeper understanding of children's rights and provides a normative foundation for developing educational policies that respond to both the material and spiritual needs of children in contemporary societies.

بنیادهای فقهی و حقوقی حق کودک بر آموزش و تربیت با تکیه بر نظریه تلازم حق و تکلیف

محمد جعفرزاده^۱، و اباذر افشار^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق، واحد بیله سوار، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران. رایانامه: m.jafarzadeh@iaui.ac.ir

۲. استادیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه حضرت معصومه (ع)، قم، ایران. رایانامه: a.afshar@hmu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: امروزه اهتمام به حقوق کودک در راستای پرورش نسلی صالح و متعهد، بیش از پیش اهمیت یافته است؛ به ویژه در جهانی که حقوق کودک تحت تأثیر نامالایمات ایدئولوژیکی و تحولات سیاسی و اجتماعی قرار دارد. از این رو، پژوهش حاضر با هدف تبیین بنیادهای فقهی و حقوقی حق کودک بر آموزش و تربیت، با تأکید بر نظریه تلازم حق و تکلیف، انجام شده است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

روش پژوهش: این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع فقهی و حقوقی انجام شده است. **یافته‌ها:** فقه اسلامی، با استناد به ادله قرآنی، روایی و قواعد فقهی، حق آموزش و تربیت را به مثابه حقی ذاتی و اصیل برای کودک به رسمیت می‌شناسد و با تکیه بر ملازمه حق و تکلیف، مسئولیت تحقق آن را بر عهده والدین و سایر عوامل تربیتی قرار می‌دهد. همچنین، نگاه جامع دین به تربیت، همراه با نظام پاداش و عقاب، انگیزه لازم برای عمل به این تکلیف را فراهم می‌آورد. در مقابل، منابع حقوقی، اگرچه این حق را به عنوان مسئولیتی مشترک میان خانواده و حکومت تعریف کرده‌اند، نوع نگاه آن‌ها به حق آموزش و تربیت عمدتاً سطحی و این جهانی است و ابعاد ارزشی، فرامادی و معنوی تربیت در آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها:

رجحان آموزش،

تلازم حق و تکلیف،

عوامل تربیتی،

تحصیل رایگان،

قاعده کرامت.

نتیجه گیری: بر این اساس، رویکرد فقهی با پشتوانه وحیانی خود، افزون بر تبیین الزامات شرعی حق آموزش و تربیت، راهبردهایی عملی و هماهنگ با نیازهای مادی و معنوی کودک ارائه می‌دهد. نوآوری این پژوهش در تلفیق نظاممند دو منظومه فقهی و حقوقی و تبیین استدلالی مبانی فقهی حق کودک بر آموزش و تربیت با تکیه بر نظریه تلازم حق و تکلیف است.

استاد: جعفرزاده، محمد؛ و افشار، اباذر (۱۴۰۴). بنیادهای فقهی و حقوقی حق کودک بر آموزش و تربیت با تکیه بر نظریه تلازم حق و تکلیف. *مطالعات فقه تربیتی*،

۱۳ (۲۵)، ۲۰-
<https://doi.org/10.22034/mft.2026.22501.1493>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی علی‌ه السلام العالمیه.

مقدمه

حق بر آموزش و تربیت، از بنیادی‌ترین حقوق انسانی و یکی از ارکان تکامل فردی و اجتماعی کودک محسوب می‌شود. این حق، نه تنها به‌عنوان یک امتیاز قانونی، بلکه به‌مثابه بستر ضروری برای تحقق سایر حقوق مادی و معنوی و تضمین کرامت ذاتی انسان، مورد تأکید اسناد حقوقی ملی و بین‌المللی قرار گرفته است. در قوانین داخلی ایران، از جمله در مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ابعادی همچون «حق دسترسی برابر به فرصت‌های تربیتی» (مبانی نظری تحول، ۱۳۹۰: ۲۱۳-۲۴) «حق برخورداری از تربیت منطبق با شرایط فردی و فرهنگی» (لباف، ۱۳۸۵: ۸-۱۰) و «حق تربیت اخلاقی و دینی» به‌صراحت مورد اشاره قرار گرفته است. (رشیدپور، ۱۳۷۸: ۱۰۵) همچنین، پژوهش‌های جامعه‌شناختی نشان می‌دهد که بسیاری از چالش‌های فردی و اجتماعی در دوران بزرگسالی، ریشه در کم‌توجهی یا تضییع حقوق تربیتی دوران کودکی دارد. با این وجود، مسئله اصلی پژوهش حاضر، فقدان یک چارچوب نظری منسجم و مبناشناختی عمیق برای تبیین حق مذکور است. به رغم حجم انبوه تولیدات حقوقی و اشاره‌های پراکنده در متون فقهی، سه شکاف عمده معرفتی به چشم می‌خورد:

۱. شکاف مبناشناختی: در نظام حقوقی ایران، حق آموزش عمدتاً بر پایه اسناد بین‌المللی و اصول کلی قانون اساسی استوار شده (اکبری، ۱۳۹۰: ۸۴۶؛ سعیدنیا، ۱۳۸۵: ۲۲۶) و بنیادهای استدلالی و معرفتی این حق در منظومه فقه اسلامی – به‌عنوان منبع اصلی قانون‌گذاری – به صورت نظام‌مند و عمیق کاوش نشده است. پرسش اصلی این است که آیا فقه، آموزش و تربیت را به‌مثابه یک حق ذاتی و اصیل برای کودک می‌شناسد و اگر آری، ادله و قواعد فقهی پشتیبان این حق کدامند؟

۲. شکاف ساختاری در تبیین رابطه حق و تکلیف: در هر دو حوزه فقه و حقوق، صحبت از «تکلیف» والدین و حکومت در قبال آموزش کودک مطرح است، اما چارچوب نظری حاکم بر رابطه دیالکتیکی این حق و تکلیف روشن نیست. آیا می‌توان از نظریه فقهی-حقوقی «تلازم حق و تکلیف» به‌عنوان پایه‌ای برای تحلیل این رابطه استفاده کرد؟ این نظریه چگونه می‌تواند مسئولیت‌پذیری «عوامل تربیت» (اولیاء، دولت، نهادهای آموزشی) را تبیین و تضمین کند؟

۳. شکاف محتوایی و غایت‌شناختی: نگاه حقوق موضوعه غالباً معطوف به ابعاد صوری و دنیوی حق آموزش (دسترسی، برابری فرصت، کیفیت استاندارد) است، در حالی که نگاه فقهی و تربیت اسلامی، بر تربیت جامع و غایت‌محور با تأکید بر ابعاد معنوی، اخلاقی و تحقق «حیات طیبه» تأکید دارد. این پرسش مطرح است که چگونه می‌توان این دو نگاه را در یک الگوی عملیاتی منسجم تلفیق نمود تا هم‌زمان هم کارآمدی دنیوی و هم تکامل معنوی کودک را تأمین کند؟ از این رو، مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش کلیدی است: بنیادهای فقهی و حقوقی حق کودک بر آموزش و تربیت بر اساس نظریه «تلازم حق و تکلیف» چیست و چگونه می‌توان بر اساس آن، الگویی جامع برای تضمین و اجرای این حق در نظام جمهوری اسلامی ایران ارائه نمود؟ هدف این پژوهش، نه تنها پرکردن خلأهای نظری پیشگفته، بلکه ارائه راهبردهایی برای تقویت نظام حقوقی و سیاست‌گذاری‌های تربیتی کشور با تکیه بر پشتوانه‌های عمیق دینی است.

پیشینه پژوهش

احمد بهشتی در کتاب اسلام و حقوق کودک با نگاه تطبیقی میان اسلام و اعلامیه حقوق کودک «رفع تبعیض، حمایت کودک، نام‌گزینی، تأمین امنیت خاطر، محبت و تفاهم، تعلیم و تربیت، تأمین حوایج و رفع مزاحمت و مشقت، کودکان استثنایی» را به‌عنوان مهم‌ترین حقوق کودک برشمرده و در فصل هفتم از حقوق تربیتی و آموزشی کودک سخن به میان آورده است. کتاب با بهره‌گیری از روایات معتبر معصومین علیهم‌السلام درباره شیوه‌های آموزش و تربیت، قواعد اساسی تربیت؛ رهنمودهای مهم تربیتی؛ چگونگی تربیت کودکان بی‌سرپرست و یتیم و نحوه تربیت کودکان استثنایی سخن به میان آورده است؛ اما از بنیادهای دینی و حقوقی این حق سخنی به میان نیاورده است.

قدرت‌الله انصاری در کتاب «موسوعه احکام الاطفال وادلتها» در هشت مجلد به شیوه استدلالی و تطبیقی (فقه امامیه با مذاهب فقهی اربعه اهل سنت) مجموعه احکام کودکان در اسلام را بررسی کرده است. البته ارائه برخی از احکام مربوط به کودک مانند مسائل تعلیم و تربیت که تاکنون به‌عنوان مسائل اخلاقی مطرح بوده است؛ از امتیازات این کتاب است.

سرخوش و ناویان در مقاله بررسی جایگاه حقوق تربیتی کودک در فقه و قانون مدنی، فراهم نمودن زمینه تربیت صحیح کودک را از مهم‌ترین حقوق کودک بر می‌شمارند و معتقدند در قوانین ایران به رغم پیشرفت‌های حقوق مادی و کیفری اطفال، همچنان خلأهای قابل توجهی در زمینه حقوق تربیتی کودک به چشم می‌خورد به طوری که قانون‌گذار تا قبل از تولد کودک، هیچ حق تربیتی برای جنین لحاظ نکرده و برای بعد از به دنیا آمدن او نیز صرفاً به دو ماده قانونی ۱۱۰۴ و ۱۱۷۸ بصورت مبهم و کوتاه بسنده نموده است در حالی که فقه اسلامی نگاه کاملی به حقوق تربیتی کودک چه قبل و چه بعد تولد او دارد از این‌رو التفات به منابع دینی و فقهی زمینه لازم برای تدوین قوانین حمایتی کودک از سوی قانون‌گذار را دارد.

معصومه امیری در رساله دکتری خود با عنوان «بررسی تحلیلی حقوق تربیتی کودک با تأکید بر حقوق تربیتی کودک در نظام آموزشی ایران» حقوق تربیتی کودک را شامل «حق دسترسی به آموزش و پرورش، حق برخورداری از آموزش و پرورش با کیفیت، احترام به حقوق انسانی در آموزش و پرورش» برمی‌شمارد. همچنین ابعاد سه‌گانه «آموزش و پرورش در تمام مراحل دوران کودکی و بعد از آن، فراهم بودن و در دسترس بودن آموزش و پرورش، برابری فرصت‌ها» ذیل مجموعه حق دسترسی به آموزش و پرورش جای می‌دهد. بر اساس پیشینه پژوهشی که ارائه شد، وجه امتیاز اصلی این پژوهش نسبت به آثار مذکور را می‌توان در محورهای زیر خلاصه نمود:

پژوهش‌های پیشین (مانند کتاب احمد بهشتی و مقاله سرخوش و ناویان) عمدتاً به توصیف حقوق تربیتی یا احکام فقهی مرتبط با کودک پرداخته‌اند. این پژوهش به‌صورت ویژه و مستقیم، مبانی معرفتی و ادله‌ی نقلی و عقلی (قرآنی، روایی، قواعد فقهی) را که حق ذاتی و اصیل کودک بر آموزش و تربیت را در فقه اسلامی بنیان می‌نهند، مورد کاوش و استدلال قرار می‌دهد. این رویکرد، از سطح توصیف فراتر رفته و به تبیین فلسفه و چرایی این حق از منظر دین می‌پردازد. در آثار پیشین (مانند موسوعه انصاری یا رساله امیری)، اگرچه به تکالیف والدین یا دولت اشاره شده، اما این مفاهیم پراکنده و فاقد یک چارچوب نظری منسجم برای تحلیل رابطه حقوق و تکالیف است. نوآوری محوری این پژوهش، قراردادن نظریه‌ی فقهی-حقوقی «تلازم حق و تکلیف» در کانون تحلیل است. این نظریه به‌طور سیستماتیک نشان می‌دهد که چگونه به رسمیت شناختن «حق» کودک، متقابلاً و به‌طور لازم، تکالیف مشخصی را برای «عوامل تربیت» (والدین، حکومت) ایجاد می‌کند و پشتوانه‌ی الزام‌آور شرعی و انگیزشی (عقاب و ثواب) برای آن فراهم می‌سازد. این چارچوب، تحلیل را از فهرست کردن حقوق و تکالیف جداگانه، به سطح رابطه‌ی دیالکتیکی و نظام‌مند بین آن‌ها ارتقا می‌دهد. این مقاله به‌صورت آگاهانه و ساختاریافته به مطالعه‌ی تطبیقی میان بنیادهای فقهی و مبانی حقوقی (در اسناد ملی و بین‌المللی) می‌پردازد و وجوه اشتراک، افتراق و قوت‌ها و ضعف‌های هر یک (مانند نگاه صرفاً دنیوی حقوقی در مقابل نگاه جامع مادی-معنوی فقهی) را در یک چارچوب واحد تحلیل می‌کند. هدف نهایی این تطبیق، نه تنها نشان دادن خلأها، بلکه ارائه‌ی راهبردهای عملی برای تکمیل و غنای نظام حقوقی با تکیه بر مبانی فقهی است. این پژوهش با پذیرش این ابعاد، مفهوم «کیفیت» و «تربیت جامع» را از منظر خاص فقه اسلامی و با معیارهای فرامادی چون «تحقق حیات طیبه» و «تکلیف‌محوری» عمق می‌بخشد؛ بنابراین، کیفیت آموزش صرفاً در شاخص‌های مادی و دنیوی خلاصه نمی‌شود، بلکه بُعد ارزشی، معنوی و آخرتی تربیت را به‌عنوان جزء لاینفک حق کودک به تحلیل می‌کشد. از این رو این پژوهش سه گام فراتر از پیشینه می‌نهد: ۱. از توصیف احکام و حقوق، به تبیین استدلالی مبانی. ۲. از برشماری حقوق و تکالیف، به تحلیل نظام‌مند رابطه‌ی آن‌ها در چارچوب نظریه‌ی «تلازم حق و تکلیف». ۳. از نقد حقوق موضوعه، به ارائه‌ی چارچوبی تلفیقی و راهبردی برای غنابخشی به آن، با تکیه بر مبانی فقهی جامع‌نگر.

مفاهیم

پیش از ورود به بحث اصلی و به منظور جلوگیری از هرگونه ابهام اصطلاحی و ایجاد زبان مشترک تحلیلی، ضروری است مفاهیم محوری و چارچوب نظری حاکم بر این پژوهش به طور دقیق تعریف و تبیین شوند. این بخش با تمرکز بر سه مفهوم کلیدی «حق»، «آموزش و تربیت» و «نظریه تلازم حق و تکلیف»، پایه‌های مفهومی لازم برای فهم عمیق‌تر مباحث آتی را فراهم می‌سازد. همچنین، مرزها و قلمرو این مفاهیم در منظومه‌های فقهی و حقوقی مشخص خواهد شد.

۱. حق بر آموزش و تربیت

حق در لغت به معنای ضد باطل و نیز به معنای وجوب (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ۶/۳) و ثبوت (جوهری، ۱۴۱۰ق: ۴/۱۴۶۰) آمده است. از این رو اگر حق به معنای ضد باطل آمده بدان جهت است که باطل ثبوت و تحقق ندارد. حق در اصطلاح عبارت است از سلطه، توانایی و امتیازی که به موجب قانون یا قواعد حقوقی، به اشخاص نسبت به متعلق حق، داده می‌شود که به موجب آن می‌توانند در روابط اجتماعی خویش، اراده خود را به یکدیگر تحمیل کنند و آنان را به رعایت و احترام آن الزام نمایند (کریمی نیا، ۱۳۸۲: ۸۴) آموزش در لغت به معنای تنبه و آگاهی دادن است. به گفته راغب آموزش به آنچه زیاد تکرار می‌شود، اختصاص دارد تا جایی که اثری از آن در نفس یادگیرنده، حاصل شود. (راغب، ۱۴۱۲ق: ۵۰۸) و به بیانی ساده، آموزش یاد دادن معارف و دانش‌های مختلف است. (بستانی، ۱۳۷۵: ۲۴۰) در اصطلاح آموزش عبارت از به فعالیت‌هایی است که معلم به قصد آسان کردن یادگیری در دانش آموزان انجام می‌دهد و در عبارتی دقیق‌تر آموزش هرگونه تدبیر از قبل طرح‌ریزی شده به منظور آسان کردن یادگیری است. (سیف، ۱۴۰۱: ۳۳) علامه طباطبایی معتقد است که آموزش، آسان کردن راه و نزدیک کردن مقصد برای معلم و متعلم است؛ معلم در جریان تعلیم، مطالب را به گونه‌ای دسته‌بندی و سامان‌دهی می‌کند تا ذهن متعلم آن را آسان پنداشته، با آن‌ها مأنوس شود و در نتیجه، در مشقت دسته‌بندی مطالب و در زحمت سامان‌دهی آن‌ها گرفتار نشود که عمر و استعداد او را به هدر داده، یا اینکه او را به آستانه اشتباه در شناخت بکشاند. (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۸۵/۳) تربیت نیز در لغت به معنای حضانت و در دامان پرورده (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ۲۵۷/۸) و به عهده گرفتن امر کودک تا از طفولیت به درآید (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۴۰۱/۱) و نیز به معنای زیاد کردن (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ۲۸۳/۸) تغذیه نمودن و بزرگ کردن (جوهری، ۱۴۱۰: ۲۳۴۹/۶) آمده است. تربیت در اصطلاح طبق آنچه از افلاطون نقل شده عبارت است از کشف استعدادهای طبیعی و شکوفا ساختن آن‌ها. (گروه نویسندگان، ۱۳۸۴: ۱۶۷/۱) تربیت عبارت است از پرورش دادن؛ یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یک شی موجود است به فعلیت درآوردن و پرورده (مطهری، ۱۳۶۷: ۹۹)؛ اما در تعریف نسبتاً جامع تربیت عبارت است از فرایند یاری‌رسانی به متربی برای ایجاد تغییر تدریجی در گستره زمان در یکی از ساحت‌های بدنی، ذهنی، روحی و رفتاری که به واسطه عامل انسانی دیگر به منظور دستیابی وی به کمال انسانی و شکوفا کردن استعدادهای او یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتارهایش صورت می‌گیرد. (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۴۱/۱) تعریف فوق همه ساحت وجودی و تمام اقدامات آموزشی و فرا آموزشی را دربر می‌گیرد.

۲. نظریه تلازم حق و تکلیف

نظریه «تلازم حق و تکلیف»، از مبانی بنیادین فلسفه حقوق و نظام حقوقی اسلام به شمار می‌رود. این نظریه بیانگر وجود یک رابطه ضروری، دوسویه و ساختاری میان «حق» و «تکلیف» است. بر اساس آن، هر حق برای یک شخص (ذبحق)، به طور منطقی مستلزم ایجاد تکلیفی بر عهده شخص یا نهاد دیگر (متکلف) است و بالعکس (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۲۵۳/۲). این پیوند، ذاتی و ماهوی است و نه صرفاً یک ارتباط عرفی یا توصیه‌ای. این نظریه در فقه امامیه بر پایه‌های استدلالی متعددی استوار گشته است: مبناي کلامی: مبتنی بر عدل الهی، زیرا تشریع تکلیف بی‌حق یا اعطای حق بی‌تکلیف، قبیح و محال شمرده می‌شود. علامه حلی در این باره تأکید می‌کند: «كُلُّ حَقٍّ يَسْتَلِزِمُ وَاجِبًا وَ كُلُّ وَاجِبٍ يَدُلُّ عَلَى حَقٍّ» (حلی، ۱۴۱۸ق: ۴۷/۱). مبناي اصولی و منطقی: قاعده «لازم و ملزوم» در ساختار استدلال فقهی. شیخ انصاری تصریح می‌نماید که این رابطه از بدیهیات نظام تشریع است: «الْحَقُّ يَقْتَضِي وَاجِبًا وَ الْعَكْسُ بِالْعَكْسِ» (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۲۵۳/۲).

مبنای نقلی: آیات و روایات متعددی به این رابطه اشاره دارند. به عنوان نمونه، آیه «لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (نجم: ۳۹)، تلازم میان سعی (تکلیف) و نتیجه (حق) را بیان می‌کند. همچنین، روایات باب حقوق والدین و فرزندان، نمونه‌ای عینی از این رابطه متقابل را ترسیم می‌کنند (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵/۱۲۶).

در یک تحلیل ساختاریافته، این رابطه به صورت یک جفت متقابل حقوقی قابل صورتبندی است که در آن، حق یک طرف در گرو تکلیف طرف مقابل است. در این پژوهش، این ساختار به صورت زیر در موضوع حق آموزش کودک مصداق می‌یابد: حق کودک بر آموزش و تربیت (به عنوان ذیحق)، به گونه‌ای قهری و منطقی، تکلیف والدین و دولت (به عنوان متکلف) را برای فراهم‌آوری و تضمین این حق ایجاب می‌کند.

این پیوند، غیرقابل انفکاک و ضروری است؛ به این معنا که تحقق عینی و کامل حق، منوط به اجرای دقیق تکلیف است و اجرای تکلیف نیز مشروعیت و معنا خود را از وجود آن حق می‌گیرد.

اقسام تلازم در فقه و حقوق عبارت است از:

تلازم عمودی (غیرمتقارن): مانند رابطه حق کودک با تکلیف والدین و حاکمیت. این نوع تلازم، مبتنی بر یک سلسله مراتب مسئولیت است که در آن، متکلف (والدین/حکومت) در موضع مسئول و پاسخگو قرار دارد (حلی، ۱۴۱۸ق: ۵۰/۱).
تلازم افقی (متقارن): مانند حقوق و تکالیف متقابل زوجین نسبت به یکدیگر که در آیه «... وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ...» (بقره: ۲۲۸) به صراحت بیان شده است.

در این پژوهش، نظریه تلازم به مثابه چهارچوب تحلیل محوری به کار گرفته می‌شود تا ابعاد زیر را روشن نماید: تبیین منطق الزام‌آور: این نظریه نشان می‌دهد که شناسایی «حق ذاتی کودک بر آموزش»، به‌طور خودکار و بر پایه استلزام منطقی، تکالیف معین و الزام‌آوری را برای والدین (به عنوان متکلف خاص) و حکومت (به عنوان متکلف عام) ایجاد می‌کند. فراتر از توصیه اخلاقی: با این چارچوب، تکالیف یادشده صرفاً رهنمودهای اخلاقی نیستند، بلکه واجبات شرعی و تعهدات حقوقی دارای ضمانت اجرا محسوب می‌شوند.

تکمیل ضمانت اجراها: نظریه تلازم، این امکان تحلیلی را فراهم می‌سازد تا نشان دهد چگونه نظام پاداش و عقاب اخروی در فقه، به عنوان یک ضمانت اجرای فرامادی و درونی، مکمل «ضمانت اجراهای مادی و حقوقی» در نظام موضوعه می‌گردد و انگیزه‌بخشی عمیق‌تر و پایدارتری برای ایفای تکالیف ایجاد می‌نماید.

یافته‌های پژوهش

بنیادهای فقهی

آموزش و تربیت کودک، از مهم‌ترین حقوق کودک و از محوری‌ترین موضوعات فقه تربیتی است. فقهایی مانند شیخ مفید این وظیفه را بر عهده والدین، واجب عینی دانسته‌اند و تأکید دارند که والدین باید از سنین کودکی، اعتقادات توحیدی، احکام نماز و روزه و ارزش‌های اخلاقی مانند صداقت و امانت‌داری را به کودک بیاموزند. (مفید، ۱۴۱۰ق: ۵۱۲) این آموزش که باید با روش‌های متناسب با سن و فهم کودک انجام شود، زمینه‌ساز پذیرش تکالیف شرعی در سن بلوغ است. اساساً اسلام یادگیری علوم مفید را جایز، بلکه در مواردی واجب دانسته است. بر پایه روایاتی چون «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۷۷/۱) برخی از فقها تحصیل علم برای پسران و دختران را واجب کفایی دانسته و والدین موظف‌اند زمینه آموزش علوم ضروری، مانند خواندن، نوشتن و مهارت‌های موردنیاز جامعه را برای فرزندان فراهم کنند. (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق: ۱۴۲/۲) و برخی دیگر تأکید دارند که در عصر حاضر، با توجه به پیچیدگی‌های زندگی اجتماعی، آموزش علوم جدید برای کودکان از مصادیق واجب کفایی است و قصور والدین در این زمینه می‌تواند مصداق ترک وظیفه شرعی باشد. این دیدگاه که ریشه در قاعده «وَجوب مقدمه الواجب» دارد، نشان‌دهنده انعطاف فقه شیعه در پاسخ به نیازهای زمان است. (سیستانی، ۱۴۱۴ق: ۸۹/۳) تتبع در متون دینی و آیات و

روایات حاکی از آن است که از نگاه دین، کودک از حق برخورداری از آموزش و تربیت بایسته برخوردار است. در یک نگاه کلان می‌توان بنیادهای دینی این حق را به دو دسته ادله زیر تقسیم نمود:

۱. روایات ناظر به حق آموزش و تربیت کودک

«وَعَنْ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ جُمُهورٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ فَضَالَةَ بْنِ أَيُّوبَ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي حَدِيثٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ حَقُّ الْوَلَدِ عَلَى وَالِدِهِ إِذَا كَانَ ذَكَرًا أَنْ ... يَعْلَمَهُ كِتَابَ اللَّهِ ... وَإِذَا كَانَتْ أُنْثَى أَنْ ... يَعْلَمَهَا سُورَةَ النُّورِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۸/۶) سند روایت به جهت محمد بن جمهور نامعتبر است؛ زیرا وی تضعیف شده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۳۷). رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: حق فرزند پسر بر پدر، این است که به وی قرآن بیاموزد و اگر فرزند دختر باشد به او سوره نور را یاد دهد. در سند روایت، همه روایت‌ها معتبر است، اما محمد بن جمهور العمی، ضعیف است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۳۷). از این رو، روایت نامعتبر است؛ اما روایت حق تعلیم و آموزش کودک را به رسمیت می‌شمارد. بر مبنای ارتکازات عرفی حکم مستفاد از این روایت، حکمی رجحانی است و عبارت (وَعْلَمَهَا / يَعْلَمَهَا) بر رجحان و مطلوبیت آموزش کودک دلالت دارد. آموزش کتاب دربردارنده معارف و آموزه‌های مورد نیاز کودک برای زندگی است.

قال النبی صلی الله علیه و آله: «حق الولد علی والده أن یعلمه الکتابه...» (متقی هندی، ۱۴۰۱ق: ۴۴۳/۱۶) این روایت از منابع عامه روایت شده و به لحاظ سند، فاقد اعتبار است؛ اما به جهت دلالت، در این روایت هم حق برخورداری از تعلیم و آموزش کتاب خدا به عنوان حق فرزند بر عهده پدر معرفی شده است که از جمله حقوق استحبابی به شمار می‌آید و نهایتاً بر رجحان آموزش آن از سوی والد دلالت دارد. با این حال اگر آموزش آن به صورت یک تکلیف برای والدین اثبات شود، با توجه به تلازم حق و تکلیف، حق بودن تعلیم آن‌ها برای فرزندان نیز ثابت خواهد شد. در منابع روایی روایاتی از این دست زیاد است و هر چند به تنهایی از لحاظ سندی، اعتبار لازم را نداشتند؛ اما وقتی مجموع این شش روایت در کنار هم قرار بگیرند، نوعی اطمینان به صدور این گونه روایات پیدا می‌شود که می‌توان گفت از ناحیه معصوم علیه السلام صادر شده‌اند.

مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْفَتَّالُ فِي رَوْضَةِ الْأَوْعَظِينَ قَالَ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مِنْ حَقِّ الْوَلَدِ عَلَى وَالِدِهِ ثَلَاثَةٌ يَحَسُنُ اسْمُهُ وَيَعْلَمُهُ الْكِتَابَةَ وَيُزَوِّجُهُ إِذَا بَلَغَ. (حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ۴۸۲/۲۱) عنه (ص): مِنْ حَقِّ الْوَلَدِ عَلَى وَالِدِهِ أَنْ يَحْسِنَ أَدَبَهُ. (متقی هندی، ۱۴۰۱ق: ۴۷۳/۱۶) هر دو روایت، مرسله و ضعیف هستند. در مثل چنین روایاتی تعبیر «حق» ظهور در وجوب دارد اما با توجه به استعمال روایی زیاد «حق» در امور مستحبی، نمی‌توان به وجوب آن قائل شد. در صورت قول به ظهور آن در وجوب، از آن جایی که با توجه به ارتکاز، تعلیم کتاب در همه حال واجب نیست و باید از ظهور حق در وجوب دست برداشت و آن را بر استحباب حمل کرد. (اعراف، ۱۳۹۶: ۲۳۳/۲۲)

۲. ادله قرآنی

دسته دیگر از ادله بر وظیفه مندی عوامل تربیت نسبت به آموزش و تربیت کودک دلالت دارند که بالملازمه مثبت حق کودک در برخورداری از دریافت آموزش و تربیت و تأدیب نیز هستند و در ادامه به تعدادی از این ادله اشاره می‌شود:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ... (تحریم: ۶) مطابق این آیه والدین وظیفه دارند موجبات حفاظت از فرزندان از آتش دوزخ را فراهم کنند که در این میان تربیت صحیح و آموزش مفاد الزامی (انجام واجبات - ترک محرمات) به عنوان تکلیفی واجب بر ذمه والدین مترتب می‌گردد. چراکه «قوا» از ماده وقایه - به معنای منع نمودن و محافظت کردن - فعل امر است و ظهور در وجوب دارد از این رو وقایه و حفاظت فرزند از آتش جهنم واجب است اما چون حفظ مستقیم از آتش جهنم در دایره قدرت بندگان نیست؛ این حفاظت به شکل غیرمستقیم است یعنی خود و اهل را باید از مقدمات و موجبات افتادن در آتش دوزخ، حفاظت و صیانت کرد. (اعراف، ۱۴۰۰: ۸) از این آیه شریفه، به قرینه وعید به عذاب شدید (وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ) استفاده می‌شود بر مؤمنین واجب است اولاد خود را از ارتکاب هر چه خداوند نسبت به آن وعید عذاب داده، منع و محافظت نمایند، هم چنان که واجب است نفس خود را نیز از انجام آن بازدارند، هم چنین بر آن‌ها واجب است فرزندان را به اطاعت از خداوند و آنچه در

ترکش عذاب است، امر نمایند. علامه طباطبایی این آیه را به معنای آموزش معارف دینی به فرزندان تفسیر کرده و آن را وظیفه‌ای غیرقابل تفویض می‌داند. (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۳۱۲/۱۹) به بیانی دیگر ترغیب فرزندان به انجام واجبات و ترک محرمات، مستلزم به‌کارگیری مجموعه اقدامات آموزشی و تربیتی است. این اقدامات، می‌تواند در حوزه تغییر شناخت و آگاهی، یا در عرصه تغییر امیال و گرایش‌ها و یا تغییر رفتارها باشد و مسلم است که آموزش و انتقال اطلاعات، مقدمه هر نوع تغییر رفتار و تربیت محسوب می‌شود. هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ. (جمعه، ۲) این آیه نیز یکی از وظایف پیامبران را تعلیم و تربیت و انتقال همه معارف دینی به جامعه معرفی می‌کند از این‌رو برخورداری از حق تربیت و آموزش مفاد هدایت‌گرانه از حقوق همه افشار مردم به‌ویژه کودکان به شمار می‌رود که با الغای خصوصیت از پیامبران می‌توان بر وظیفه‌مندی دیگر کنشگران تربیتی به‌ویژه عالمان دین و مربیان به این آیه استناد نمود.

عَنْ سَيِّدِ الْعَابِدِينَ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ أَبِي طَالِبٍ قَالَ... وَ أَمَّا حَقٌّ وَلَدِكَ فَإِنْ تَعَلَّمَ أَنَّهُ مِنْكَ وَ مُضَافٌ إِلَيْكَ فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا بِخَيْرِهِ وَ شَرِّهِ وَ أَنْكَ مُسْئُولٌ عَمَّا وَلَّيْتَهُ مِنْ حَسَنِ الْأَدَبِ وَ الدَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الْمَعُونَةِ عَلَى طَاعَتِهِ (حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۷۵/۱۵).

روایت فوق فرازی از رساله حقوق امام سجاد علیه السلام است که متنی معروف و مشهور در میان راویان شیعه بوده و از چنان استحکام لفظی و محتوایی برخوردار است که در صدور آن از لسان معصوم شکی باقی نمی‌ماند. (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۷/۶۶) این روایت از تربیت اعتقادی و عبادی و نیز تأدیب فرزند به‌عنوان یک حق، یادکرده و متقابلاً تأدیب و تربیت کودک را به‌عنوان یک وظیفه الزامی بر عهده والدین مترتب می‌سازد. با توجه به مفاد روایت، محتوای آموزشی و تربیتی کودک شامل آموزش آداب نیکو، تربیت اعتقادی و خدانشناسی و نیز تربیت عبادی و مناسک دینی است؛ از این‌رو والدین وظیفه دارند حق آموزش و تربیت کودک را بر سه محور اخلاق، اعتقادات و پیروی عملی از شرع پایه‌ریزی نمایند. در فرازی دیگر از رساله حقوق حضرت به حق آموزش و تعلیم کودک تصریح دارند: «و اما حَقُّ الصَّغِيرِ رَحْمَتُهُ وَ تَقْيِيهِهِ فِي تَعْلِيمِهِ» (شیخ صدوق، ۴۰۰ق: ۳۷۴) اما حق کودک بر بزرگ‌تر آن است که نسبت به او مهربان بوده در تربیت و تعلیم او بکوشد. دانش ابزار دستیابی به بسیاری از مصالح و منافع مادی و معنوی است از این‌رو والدین، نسبت به آموزش و تعلیم کودک موظف هستند و باید زمینه تحقق این حق مهم را برای او فراهم آورند.

أَيُّهَا النَّاسُ! إِنْ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا وَ لَكُمْ عَلَى حَقٍّ؛ فَأَمَّا حَقُّكُمْ عَلَى فَالْنَّصِيحَةِ لَكُمْ وَ تَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ عَلَيْكُمْ وَ تَعْلِيمُكُمْ كَيْ لَا تَجْهَلُوا وَ تَأْدِيبُكُمْ كَيْمَا تَعْلَمُوا. (نهج البلاغه: خطبه ۳۴) در این روایت، جمله «تَعْلِيمُكُمْ كَيْ لَا تَجْهَلُوا» یکی از حقوق مردم بر حاکم را تعلیم مفاد علمی که در رشد و سعادت آن‌ها مؤثر است معرفی می‌کند که می‌تواند شامل مسائل حلال و حرام، امور اعتقادی و اخلاقی شود. برخلاف ادله قبل، مخاطب این روایت، حکومت به‌عنوان یکی از عوامل تربیت است که وظیفه ایجاد و گسترش آموزش و تربیت عمومی را به عهده دارد. مطابق مبنای فقه امامیه حاکم عالم و جامع‌الشرایطی که در رأس حکومت قرار دارند، همان اهداف رسالت و نبوت را پیگیری می‌کنند که یکی از مهم‌ترین اهداف، هدایت و تربیت و آموزش مفاد دینی به همه مردم از جمله کودکان است.

عن امیرالمؤمنین علیه السلام:... وَ إِنَّمَا قَلْبُ الْحَدَثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أَلْقَى فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبِلَتْهُ فَبَادَرْتُكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَقْسُو قَلْبُكَ... «(نهج البلاغه: نامه ۳۱) عبارت «فبادرتک فی الادب» از اقدام حضرت به تأدیب فرزند، سخن می‌گوید. خوب ادب کردن چیزی جز آموختن آداب نیکو به فرزند نیست و با توجه به اینکه یکی از معانی تأدیب، تربیت کردن است می‌توان گفت تأدیب و تربیت یکی از حقوق فرزندان بر ذمه والدین است که جنبه استجابی دارد کما اینکه رفتار حضرت با توجه به تأکیدی که در این وصیت دارد، نشانگر استجابی بودن تأدیب به شمار می‌رود. مطابق حقایق علمی و تجربی آموزش در سن کودکی، آثاری به‌مراتب بهتر و پرثمرتر دارد از این‌رو این رفتار از سوی حضرت امیر علیه السلام برای والدین قابل تأسی است.

بر اساس تلازم حق و تکلیف، ثبوت یا اعتبار حق برای فردی بدون آنکه دیگران از ایجاد مانع در مسیر استیفای آن حق نهی نشوند، جعل و اعتبار حق را امری لغو خواهد کرد. به‌طور کلی ثبوت حق برای یک فرد، مستلزم ثبوت تکلیف برای موجود دیگر است؛ چنانچه استیفای حق با موانعی از سوی دیگران مواجه شود، جعل و اعتبار حق امری لغو خواهد بود. (مطهری، ۱۳۸۰: ۳/۳)

۲۴۰) از این رو اگر فقه و نظام حقوقی، برای کودک حق آموزش و تربیت قائل هستند، باید کنشگران تربیت، در راستای تحقق این حق، کودک را یاری رسانند. از سویی دیگر، هر صاحب حقی، در کنار حقوقی که بر دیگران دارد. تکالیفی نیز نسبت به آن‌ها دارد؛ زیرا غرض از فرض حقوق برای انسان‌ها فراهم کردن زمینه رشد و کمال آن‌هاست و هدف آفرینش، تکامل همه انسان‌ها است لذا نمی‌توان بعضی از موجودات را صاحب حق و برخی را تنها مکلف دانست. لازمه استفاده از منافع جامعه این است که در مقابل آن خدمتی به جامعه ارائه دهد. هر کس در اجتماع از دستاوردهای دیگران بهره می‌برد موظف به بهره‌رسانی به دیگران نیز هست. نمی‌توان برای فردی حق استفاده از منافع مردم قائل شد اما هیچ تکلیفی در خدمت به مردم برای او در نظر نگرفت در این حالت ... تلازم حق و تکلیف نسبت به یک فرد ملاحظه می‌گردد و گفته می‌شود اگر فردی دارای حق است، خود او نیز دارای تکلیف است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۲: ۱۳۲/۲) از این رو ادله بخش اول که حق بودگی آموزش و تربیت را اثبات می‌کنند تکالیف و وظایفی را هم متوجه عاملین تربیت می‌سازد و دسته دوم از ادله به این وظایف اشاره داشته و کنشگران تربیتی به‌ویژه والدین را موظف می‌سازند (آیه وقایه) تا برای تحقق این حق تلاش نمایند.

۳. قواعد فقهی

علاوه بر ادله روایی و قرآنی می‌توان به برخی از قواعد فقهی به‌عنوان مبانی حق آموزش و تربیت کودک یادکرد که در ادامه به مواردی اشاره می‌شود:

قاعده کرامت

این قاعده که برگرفته از دلالت آیاتی چون «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء: ۷۰)؛ «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» (تین: ۴)؛ «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا» (بقره: ۳۰ و ۳۱ و ۳۴) است بر ذاتی بودن کرامت انسان دلالت دارند و مطابق دیدگاه مفسران دلیل متقن بر اثبات این قاعده به شمار می‌آیند. این آیه تمام افراد بنی‌آدم حتی مشرکین، کفار و فاسقان را شامل می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۵۶/۱۳) عبارت «لقد کرّمنا بنی آدم» کرامت آدمی را به جهت اعطای عقل، نطق، اعتدال در خلقت و تسخیر اشیاء از سوی خداوند به انسان می‌داند. (شبر، ۱۴۱۴ق: ۲۸۵) «کرّمنا» به معنای «فضلناهم» است و کرامت بخشیدن به انسان به معنای اعطای نعمت‌های دنیوی مانند صورت نیکو، تسخیر اشیاء برای انسان و بعثت پیامبر برای آن‌ها و مانند آن است. (طبرسی، ۱۳۶۵: ۶۶۱/۵) بر پایه این قاعده، حفظ شخصیت و حقوق انسان ربحان دارد و کسی نمی‌تواند آن را سلب نماید. از جمله این حقوق، حق آموزش و تربیت صحیح است زیرا در سایه احقاق این حق است که بینش‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای آدمی در مسیر رشد و کمال قرار گرفته و سعادت و فلاح او را تضمین می‌کند. به‌علاوه حفظ و رعایت کرامت کودک در تربیت‌پذیری او بسیار مهم است چراکه موجب ایجاد عزت نفس و اعتماد به نفس در او شده و همین امر نیروی محرکه برای پذیرش تربیت و تغییرات سازنده در کودک می‌شود.

قاعده تعهد به تعلیم

بر پایه صریح برخی از ادله، خداوند از عالمان و دانشوران تعهد گرفته است که علم خود را به دیگران بیاموزند که این تعهد گرفتن بر لزوم و وجوب تعلیم و آموزش دیگران گواهی می‌دهد که در ادامه به روایت اکتفا می‌شود:

۱. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: قَرَأْتُ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ عليه السلام إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَأْخُذْ عَلَى الْجَهْلَالِ عَهْدًا يَطْلُبُ الْعِلْمَ حَتَّى أَخَذَ عَلَى الْعُلَمَاءِ عَهْدًا يَبْذُلُ الْعِلْمَ لِلْجَهْلَالِ. (کلینی، ق: ۴۱/۱)

۲. وَ قَالَ عَلِيٌّ عليه السلام مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى أَهْلِ الْجَهْلِ أَنْ يَتَعَلَّمُوا حَتَّى أَخَذَ عَلَى أَهْلِ الْعِلْمِ أَنْ يُعَلِّمُوا. (نهج البلاغه: حکمت ۴۷۰) این دو روایت بر اخذ تعهد خداوند از عالم مبنی بر تعلیم و یاد دادن مفاد هدایتی و تربیتی به افراد جاهل دلالت دارد اما بر اساس ارتکازات تعلیم و آموزش در تمامی موارد و سطوح، واجب نیست و این قاعده هم به عنوان اولی بر حکم الزامی دلالت ندارد با این حال چه

حکم مستفاد از این قاعده الزامی باشد یا غیر الزامی بر ثبوت حق آموزش و تربیت برای کودک دلالت دارد زیرا یکی از اهم مصادیق جاهل در روایات کودک است که نیازمند آموزش و تأدیب و تربیت است.

قاعده ترویج علم

مطابق دلالت برخی از روایات، ترویج، نشر و بذل علم به دیگران از استحباب و رجحان برخوردار است. الف. عَنْ الْمُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام كُتِبَ وَ بُثَّ عِلْمُكَ فِي إِخْوَانِكَ (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۲/۱) ب. الامام علی عليه السلام: مِنْ الْمَفْرُوضِ عَلَيَّ كُلِّ عَالِمٍ ... أَنْ يُبْذَلَ عِلْمُهُ لِطَلِيلِهِ. (آمدی، ۱۴۱۰: ۴۵) ج. عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: زَكَاةُ الْعِلْمِ أَنْ تُعَلِّمَهُ عِبَادَ اللَّهِ. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵۱/۱) مفاد محوری این روایات ترویج و بذل علم به دیگران است و همانند قاعده نخست در این قاعده هم یکی از وظایف هر دارنده علم و دانشمندی را بذل و ترویج آن به دیگران قلمداد شده است. روی دیگر این بذل و ترویج از ثبوت حق برخورداری از علم و دانش برای دیگران است به عبارتی دیگر تشویق و ترغیب عالم به نشر علم مثبت حق یادگیری و فهم و از جهالت درآمدن نادان و جاهل است حقیقتی که هم‌راستا با رسالت تربیتی پیامبران یعنی تعلیم و تربیت مردم است. این قواعد گرچه وظایف آموزشی و تربیتی عوامل تربیت را بیان می‌کنند؛ اما به دلالت التزامی حق برخورداری از آموزش و تربیت کودک را نیز اثبات می‌کند؛ زیرا وجوب یا دست کم رجحان وظیفه مندی کنشگر تربیتی در امر آموزش و تربیت کودک، مستلزم ثبوت حق آموزش و تربیت برای اوست. به عبارتی دیگر امر به عالم جهت آموزش و تربیت کودک با حق ذاتی کودک نسبت به آموزش و تربیت تلازم دارد و اساساً امر به تعلیم بدون اثبات حق آموزش برای کودک، لغو است.

بنیادهای حقوقی

به نظر می‌رسد بتوان حق آموزش و تربیت را به‌عنوان یکی از حقوق اساسی کودک در نظام حقوقی تبیین و بنیادهای قانونی و حقوقی آن را استکشاف نمود. نظام حقوقی مجموعه‌ای از گزاره‌های توصیفی و تجویزی است که خرد جمعی مبتنی بر فلسفه اجتماعی آن‌ها را برای حیات بالنده آحاد جامعه ضروری دانسته و به آن‌ها وجاهت قانونی می‌دهد؛ از این‌رو نظام حقوقی با مصالح تربیتی کلان جامعه ارتباط دارد و فرایند تعلیم و تربیت رسمی با نظام حقوقی ارتباط دوسویه پیدا می‌کند (مبانی نظری تحول، ۱۳۹۰: ۲۱۲). حق آموزش و تربیت این فرصت را به کودک می‌دهد تا با حقوق خود آشنا شده و چگونگی بهره‌مندی و استیفای آن را بیاموزد. در سایه احقاق این حق است که کودک در آینده می‌تواند به‌عنوان عنصری فعال در جامعه مسئولیت فردی و اجتماعی خود را به‌درستی ایفا نماید. این حق از جمله حقوق طبیعی است که دولت‌ها در برابر آن‌ها تکلیف دارد و تحقق آن‌ها منوط به اجرای آن تکلیف توسط دولت است (مروندی، ۱۴۰۰: ۹۶). در ادامه به اهم منشأها و بنیادهای حقوقی حق آموزش و تربیت کودک اشاره می‌شود:

۱. اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب ۱۹۴۸م؛ مطابق ماده ۲۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر هر شخصی حق دارد که از آموزش و پرورش برخوردار باشد. آموزش و پرورش باید حداقل در دوره ابتدایی و مراحل اساسی آن به‌صورت رایگان ارائه و تحصیل ابتدایی باید اجباری شود. آموزش و پرورش باید در جهت رشد کامل شخصیت انسان و تقویت احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی حرکت کند.

۲. اعلامیه جهانی حقوق کودک مصوب ۱۹۵۹ م؛ در اصل هفتم مقرر می‌دارد کودک باید از آموزش رایگان و اجباری حداقل در مدارج ابتدایی بهره‌مند گردد. کودک باید از آموزشی بهره‌مند شود که در جهت پیشبرد و ازدیاد فرهنگ عمومی او بوده و چنان سازنده باشد که در شرایط مساوی بتواند استعداد قضاوت فردی درک مسئولیت اخلاقی و اجتماعی خود را پرورش داده و فردی مفید برای جامعه شود. در امر آموزش و رهبری کودک مصالح کودک باید راهنمای مسئولین امر باشد. چنین مسئولیتی در درجه اول به عهده والدین می‌باشد. کودک باید از امکانات کامل برای بازی و تفریح با همان اهدافی که در مورد آموزش او آمد برخوردار گردد، جامعه و مقامات اجتماعی باید کوشش نمایند تا امکان استفاده از این حقوق را رایج سازند (اکبری، ۱۳۹۰: ۸۴۶).

۳. کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹م؛ در ماده ۲۸ به حق آموزش و تربیت کودک اشاره دارد و دولت‌ها را موظف می‌سازد تا حق کودک برای برخورداری از آموزش و پرورش را به رسمیت بشناسند و برای دستیابی به این حق و بر اساس ایجاد فرصت‌های مساوی، اقداماتی چون «رایگان کردن تحصیل ابتدایی؛ گسترش انواع مختلف آموزش متوسطه؛ در دسترس قرار دادن این‌گونه آموزش‌ها برای تمام کودکان؛ کمک‌های مالی در صورت نیاز و در دسترس قرار دادن آموزش عالی برای همگان» را معمول دارند. در ماده ۲۹ به اهم اهداف تربیتی «تقویت و شکوفایی استعداد و توانایی‌های روانی و جسمی کودک؛ پرورش احساس احترام و توجه به حقوق بشر؛ ایجاد علاقه نسبت به هویت فرهنگی و زبان و ارزش‌های ملی؛ احترام به طبیعت و محیط‌زیست و آماده‌سازی کودک برای زندگی در جامعه بر پایه تفاهم، صلح و تحمل دگراندیشان» اشاره دارد (سعیدنیا، ۱۳۸۵: ۲۲۶). این ماده از کنوانسیون به بیان اهداف آموزش بر کودک محوری در فرایند آموزش تأکید می‌کند. آموزشی که کودک حق بهره‌مندی از آن را دارد آموزشی است که استعدادها و توانایی‌های او را شکوفا می‌سازد و به او مهارت‌هایی که در طول زندگی به آن‌ها نیاز پیدا می‌کند را می‌آموزد. در این راستا می‌توان گفت صرف دسترسی کودکان به آموزش و قائل بودن حق آموزش برای آن‌ها کافی نیست؛ بلکه کیفیت آموزش و تعالیمی که به کودک داده می‌شود نیز نکته مهم و قابل‌توجهی است که نمی‌توان اهمیت آن را کمتر از اصل حق بر آموزش دانست. کنوانسیون سعی در از بین بردن تمام مرزهای قومی ملی مذهبی در زمینه آموزش دارد؛ به این معنا که اولاً حق آموزش را برای همه کودکان بدون هرگونه تبعیضی به رسمیت می‌شناسد و ثانیاً در آموزش دادن به کودک اصل «عدم تبعیض و برابری» را مدنظر دارد (کاشی، ۱۴۰۳: ۱۱۸).

۴. اعلامیه اسلامی حقوق بشر مصوب ۱۵ مرداد ۱۳۶۹ ش؛ در ماده ۹ و در بند اول اعلام می‌دارد طلب علم یک فریضه است و آموزش یک امر واجب است بر جامعه و دولت و بر دولت لازم است که راه‌ها و وسایل آن را فراهم نموده و به متنوع بودن آن را به‌گونه‌ای که مصلحت جامعه را برآورد، تأمین نماید و به انسان فرصت دهد که نسبت به دین اسلام و حقایق هستی معرفت حاصل کند و آن را برای خیر بشریت به کار گیرد. در بند دوم تصریح دارد که حق هر انسانی است که مؤسسات تربیتی و توجیهی مختلف از خانواده و مدرسه و دانشگاه گرفته تا دستگاه‌های تبلیغاتی و غیره که کوشش در جهت پرورش دینی و دنیوی انسان می‌نماید، برای تربیت کامل و متوازن او تلاش کنند و شخصیتش را پرورش دهند به‌گونه‌ای که ایمانش به خدا و احترامش به حقوق و وظایف و حمایت از آن فراهم شود. (اکبری، ۱۳۹۰: ۸۵۰) گرچه مخاطب اعلامیه همه مردم است اما اطلاق آن شامل حق آموزش و تربیت کودک نیز می‌شود که بند دوم و تعبیر «حق هر انسانی» بر این مدعا صحه می‌گذارد.

۵. قانون اساسی جمهوری اسلامی؛ اصول حمایت از کودک را می‌توان با ضمیمه به قانون اساسی وارد معیارهای قانونی کشور کرد؛ چراکه قانون اساسی یک کشور دربرگیرنده‌ی تمام اصول و قواعدی است که بر جامعه حکم فرماست و دستور بنیادینی است که شکل دولت را تعیین کرده و اصول کلی قرارداد اجتماعی یک کشور را بیان می‌کند قانون اساسی معیاری برای وضع قوانین عادی است، از این‌رو انتقال اصول حمایت از حقوق کودک در قانون اساسی یک کشور بستر لازم برای حمایت از کودکان را فراهم و تکالیف دولت را در این زمینه مشخص می‌کند (زینالی، ۱۳۸۸: ۶۱). در اصل سی‌ام قانون اساسی جمهوری اسلامی به‌صراحت بر حق برخورداری از آموزش و تربیت کودک سخن به میان آورده و مقرر می‌دارد: «دولت موظف است وسایل آموزش و پرورش رایگان را برای همه ملت تا پایان دوره متوسطه فراهم سازد و وسایل تحصیلات عالی را تا سر حد خودکفایی کشور به‌طور رایگان گسترش دهد». این حق، اهدافی چون «رشد فضایل اخلاقی بر پایه تعالیم اسلام، شکوفا کردن استعدادها و تقویت روح تبعیت، ابتکار و خلاقیت» (قانون اهداف و وظایف آموزش و پرورش، ماده ۵، مصوب ۲۵ بهمن ۱۳۶۶) را به دنبال دارد. مراد از این اصل آن است که دولت امکاناتی را که در اختیار دارد در کل رشته‌هایی که در قانون اساسی پیشنهادشده به‌طور متعادل طبق قانون توزیع نماید، بنابراین آموزش رایگان در حد امکان کلاً یا بعضاً باید فراهم شود و با عدم امکانات کلی دولت با رعایت اولویت‌ها مثل ترجیح مستضعفان و مستعدان بر دیگران اقدام می‌نماید. لازم به تذکر است که مستفاد از اصل سی‌ام قانون اساسی دولتی بودن آموزش و ممنوعیت تأسیس مدارس و دانشگاه‌های ملی به‌موجب قوانین عادی نیست؛ بنابراین مادام که دولت از امکانات فراهم کردن وسایل آموزش رایگان برخوردار نیست عمل به مصوبه شورای انقلاب مغایر با قانون اساسی نیست (نظریه شورای نگهبان، شماره ۱۵۴۳، مورخ ۱۷ مرداد ۱۳۶۳).

۶. قانون مدنی؛ در قانون مدنی به وظیفه والدین در تربیت کودک اشاره شده است که به ملازمه، بر ثبوت حق بودگی آن دلالت دارد. مطابق ماده ۱۱۰۴ والدین باید در تشدید مبانی خانواده و تربیت اولاد با یکدیگر معاضدت نمایند و مطابق ماده ۱۱۷۸ والدین مکلفاند حسب توان به تربیت کودک خویش پرداخته و آن را مهمل نگذارند. با عنایت به دو ماده مذکور می‌توان گفت که تربیت کودک وظیفه والدین است و والدین مکلفاند او را چنان تربیت کنند که استعدادهایش به هدر نرود (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۱۵۵/۳).

۷. سند ملی حقوق کودک و نوجوان (مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی، جلسه ۸۰۶، ۲۱ فروردین ۱۳۹۷ ش).

در ماده هشتم تصریح دارد که تربیت و آموزش صحیح، حق کودک و نوجوان است و مسئولیت آن بر عهده والدین یا سرپرست قانونی و نیز دولت است و شامل مواردی چون «تأمین سلامت معنوی، تقویت شناخت و ایمان به خداوند، آموزش قرآن و اعتقادات و تثبیت آموزه‌های اسلامی؛ شناخت و تقویت فضائل اخلاقی مبتنی بر تقوای الهی و مصونیت از انحرافات اعتقادی و ناهنجاری‌های فرهنگی و اخلاقی؛ آموزش احکام و آداب زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی مبتنی بر آموزه های دینی؛ کسب مهارت‌های لازم برای داشتن زندگی مسئولانه در جامعه همراه با احترام به ارزش‌های مذهبی و ملی؛ شناخت ارزش‌ها و هنجارهای مربوط به محیط‌زیست و استفاده بهینه از آن» می‌شود. دولت موظف است در راستای تأمین حقوق آموزشی و تربیتی کودکان و نوجوانان اقدامات چون «فراهم آوردن آموزش رایگان از ابتدایی تا پایان دوره متوسطه، تسهیل دستیابی کودک به امکانات نوین آموزشی؛ فراهم نمودن فرصت کشف استعدادها برای کودک، تأسیس مراکز فرهنگی مختص کودک و ارائه محتوای آموزشی و تربیتی عاملین تربیتی» را به‌کارگیرند.

در همه منابع حقوقی، حق آموزش و تربیت کودک به رسمیت شناخته شده است. احترام و رعایت این حق به‌ویژه در تربیت رسمی، روند کسب توانمندی‌های علمی و مهارتی دانش‌آموز را تسریع بخشیده و او را به تلاش و شرکت در فعالیت‌های آموزشی و تربیتی ترغیب می‌سازد. این منابع حقوقی، خانواده و نظام تربیت رسمی و دولت را موظف می‌سازد تا زمینه لازم برای برخورداری کودک از حق آموزش و تربیت را فراهم کنند و او بتواند از آموزش با کیفیت و رایگان برخوردار شود.

بحث

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که حق آموزش و تربیت کودک را می‌توان از دو منظر فردی و اجتماعی بررسی کرد. در بُعد فردی، آموزش و تربیت از حقوق اساسی کودک محسوب می‌شود و منابع حقوقی بر شناسایی و تضمین آن تأکید دارند؛ اما در بُعد اجتماعی، تحقق این حق مستلزم ایفای مسئولیت از سوی خانواده، نظام تربیت رسمی، دولت و دیگر نهادهای مرتبط است. بنابراین، تلقی آموزش و تربیت صرفاً به‌عنوان یک حق فردی، بدون توجه به تکالیف و مسئولیت‌های ناشی از آن برای عوامل تربیتی، تصویری ناقص از ماهیت این حق ارائه می‌دهد.

در زمینه مسئولیت خانواده و حکومت در تحقق حق آموزش و تربیت، دیدگاه‌های متفاوتی مطرح شده است. برخی، خانواده و به‌ویژه والدین را نخستین و اصلی‌ترین مسئول تربیت کودک می‌دانند و برخی دیگر، با توجه به نقش و توانایی حکومت در تأمین امکانات آموزشی و تربیتی، برای دولت مسئولیتی گسترده‌تر قائل‌اند. بر اساس مبانی نظری تحول بنیادین نیز درباره اولویت و حدود مسئولیت هر یک از این نهادها دیدگاه‌هایی مطرح شده است. با این حال، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که هرچند مسئولیت اولیه آموزش و تربیت بر عهده والدین و نهاد خانواده قرار دارد، قابلیت واگذاری بخشی از فرایند آموزش و تربیت و نیز تکلیف حکومت در تأمین آموزش عمومی، این مسئولیت را به وظیفه‌ای مشترک و فرانهادی تبدیل می‌کند. در این میان، حکومت به دلیل برخورداری از امکانات، اقتدار و توان اجرایی گسترده‌تر، نقش مؤثرتری در تضمین و تأمین زمینه‌های تحقق این حق دارد.

یافته‌های این پژوهش با نتایج مطالعات پیشین، از جمله پژوهش سرخوش و ناویان (۱۴۰۰)، در تأکید بر جایگاه حقوق تربیتی کودک در فقه و قانون مدنی و ضرورت حمایت از کودک در فرایند تربیت، هم‌سو است. همچنین، نتایج پژوهش حاضر با مطالعه مرندی و قربانی (۱۴۰۰) درباره مبانی و سازوکارهای حمایتی حق آموزش در قانون اساسی اشتراک دارد؛ زیرا هر دو پژوهش بر نقش حکومت و سازوکارهای حقوقی در حمایت از حق آموزش تأکید می‌کنند. پژوهش کاشی و رجائی (۱۴۰۳) نیز با تمرکز بر حق بر آموزش کودکان، اهمیت شناسایی این حق و لزوم فراهم‌سازی زمینه تحقق آن را مورد توجه قرار داده است.

با وجود این، پژوهش حاضر از حیث مبنای تحلیلی با مطالعات پیشین تفاوت دارد؛ زیرا مسئله حق آموزش و تربیت کودک را صرفاً از منظر شناسایی حقوقی یا حمایت قانونی بررسی نکرده، بلکه با تأکید بر نظریه تلازم حق و تکلیف، رابطه میان حق کودک و مسئولیت والدین، حکومت و دیگر عوامل تربیتی را تبیین کرده است. بر این اساس، هر جا حق برای کودک اثبات می‌شود، متناسب با آن تکلیف یا مسئولیتی نیز برای اشخاص و نهادهای مرتبط ایجاد خواهد شد. این رویکرد، امکان تحلیل منسجم‌تری از مبانی فقهی و حقوقی حق آموزش و تربیت فراهم می‌کند.

از سوی دیگر، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که نظام فقهی، به دلیل برخورداری از مبانی وحیانی و انسان‌شناسی اسلامی، نگاهی جامع‌تر به حق آموزش و تربیت دارد. در این رویکرد، کودک صرفاً موجودی دارای نیازهای مادی و دنیوی تلقی نمی‌شود، بلکه ابعاد معنوی، اخلاقی و اخروی او نیز مورد توجه قرار می‌گیرد. از این رو، آموزش و تربیت در نظام فقهی تنها به انتقال دانش یا تأمین نیازهای آموزشی محدود نیست، بلکه زمینه‌ساز رشد، تعالی و کمال همه‌جانبه انسان به شمار می‌آید.

در مقابل، هر چند منابع حقوقی داخلی و بین‌المللی بر حق آموزش و حمایت از کودک تأکید دارند، اما رویکرد غالب در این اسناد بیشتر ناظر به تأمین نیازهای دنیوی و اجتماعی کودک است. تأکید بر موضوعاتی مانند احترام به حقوق و آزادی‌ها، هویت فرهنگی و زبانی و حفاظت از محیط‌زیست، نشان‌دهنده توجه این منابع به ابعاد مهم زندگی اجتماعی و فردی کودک است؛ با این حال، ابعاد معنوی و فرامادی تربیت، آن گونه که در نظام فقهی مورد توجه قرار گرفته، در این منابع جایگاه محوری ندارد. بنابراین، تفاوت اصلی یافته‌های پژوهش حاضر با برخی مطالعات پیشین در آن است که پژوهش‌های یادشده عمدتاً بر شناسایی، تضمین و سازوکارهای حمایتی حق آموزش تمرکز کرده‌اند، در حالی که پژوهش حاضر علاوه بر این ابعاد، مبانی ارزشی و تکالیف ناشی از این حق را نیز بررسی کرده است.

همچنین، بررسی وضعیت موجود نشان می‌دهد که میان شناسایی قانونی حق آموزش و تحقق عملی آن فاصله وجود دارد. اگرچه در منابع حقوقی ایران بر برخورداری کودکان از آموزش تأکید شده است، در عمل برخی خانواده‌ها با هزینه‌های تحصیل فرزندان مواجه‌اند و شماری از کودکان، به‌ویژه در مناطق کمتر برخوردار، از امکانات آموزشی کافی محروم هستند. افزون بر این، مشکلات اقتصادی و ورود برخی کودکان به بازار کار می‌تواند زمینه محرومیت یا بازماندگی آنان از تحصیل را فراهم سازد. از این رو، تحقق حق آموزش و تربیت نیازمند آن است که شناسایی قانونی این حق با سیاست‌گذاری، تأمین امکانات و سازوکارهای اجرایی مناسب همراه شود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین بنیادهای فقهی و حقوقی حق کودک بر آموزش و تربیت، با تأکید بر نظریه تلازم حق و تکلیف، نشان داد که حق آموزش و تربیت از جمله حقوق اساسی و بنیادین کودک است و تحقق آن صرفاً با شناسایی این حق امکان‌پذیر نخواهد بود، بلکه مستلزم تعیین و اجرای تکالیف متناظر برای والدین، خانواده، حکومت و دیگر عوامل تربیتی است.

بر اساس یافته‌های پژوهش، در منابع حقوقی، آموزش و تربیت کودک دارای دو بُعد فردی و اجتماعی است. در بُعد فردی، کودک از حق برخورداری از آموزش و تربیت بهره‌مند است و در بُعد اجتماعی، تحقق این حق مسئولیت‌هایی را برای خانواده، نظام آموزشی و حکومت ایجاد می‌کند. اگرچه مسئولیت اولیه تربیت بر عهده والدین و خانواده قرار دارد، گستردگی ابعاد آموزش و تربیت و تکلیف حکومت در تأمین آموزش عمومی، این مسئولیت را به امری مشترک و فرانهادی تبدیل می‌کند.

با این حال، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رویکرد فقهی، به دلیل برخورداری از مبانی وحیانی و انسان‌شناسی اسلامی، نسبت به حق آموزش و تربیت کودک نگاهی جامع‌تر دارد. در نظام فقهی، تربیت تنها ناظر به تأمین نیازهای مادی و دنیوی کودک نیست، بلکه ابعاد اخلاقی، معنوی و اخروی او را نیز دربر می‌گیرد و هدف آن فراهم‌سازی زمینه رشد و کمال همه‌جانبه انسان است. در مقابل، منابع حقوقی، به‌ویژه اسناد حقوق بین‌الملل، هر چند نقش مهمی در شناسایی و حمایت از حق آموزش دارند، بیشتر بر ابعاد مادی، اجتماعی و دنیوی این حق متمرکز هستند.

همچنین، بررسی وضعیت حقوقی و اجرایی نشان می‌دهد که صرف پیش‌بینی حق آموزش در قوانین و اسناد رسمی برای تحقق کامل آن کافی نیست. وجود موانعی همچون مشکلات اقتصادی خانواده‌ها، هزینه‌های تحصیل، کمبود امکانات آموزشی در مناطق کمتر برخوردار و بازماندگی برخی کودکان از تحصیل، ضرورت تقویت سازوکارهای اجرایی و حمایتی را آشکار می‌سازد.

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که نظریه تلازم حق و تکلیف ظرفیت مناسبی برای تبیین رابطه میان حق کودک بر آموزش و تربیت و مسئولیت عوامل مختلف در تحقق آن فراهم می‌کند. بر این اساس، هرچه حق کودک بر آموزش و تربیت گسترده‌تر و بنیادین‌تر تلقی شود، تکلیف والدین، حکومت و سایر نهادهای تربیتی نیز در تأمین و تضمین آن سنگین‌تر خواهد بود. نوآوری پژوهش حاضر در پیوند نظام‌مند مبانی فقهی و حقوقی این حق و تحلیل آن بر پایه ملازمه میان حق و تکلیف است؛ رویکردی که می‌تواند زمینه تدوین سیاست‌ها و سازوکارهای مؤثرتری برای تأمین هم‌زمان نیازهای مادی، تربیتی و معنوی کودک فراهم آورد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

جمع‌آوری داده‌ها: نویسنده اول ۶۰ درصد، نویسنده دوم ۴۰ درصد؛ تهیه گزارش پژوهش: نویسنده دوم؛ تحلیل داده‌ها: نویسنده اول و نویسنده دوم ۵۰ درصد هر کدام.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ابن فارس، احمد (۱۴۳۰ق). معجم مقاییس اللغة. قاهره: المكتبة الإسلامية.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر و دارالصادر.
- ارشدی، علی یار (۱۳۸۴). شرح حقوق مدنی ایران: حقوق اشخاص. تهران: سایه روشن.
- اعراف، علیرضا (۱۳۹۵). فقه تربیتی. قم: اشراق و عرفان.
- اعراف، علیرضا (۱۴۰۰). تربیت فرزند با رویکرد فقهی. قم: اشراق و عرفان.
- اکبری، سید حامد (۱۳۹۰). قوانین اساسی کشورهای جهان. شیراز: نوید.
- باریکلو، علیرضا (۱۳۷۸). حقوق مدنی ۱: اشخاص و حمایت های حقوقی آنان. تهران: مجد.
- بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی. تهران: نشر اسلامی.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. قم: مؤسسه آل البيت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالعلم و الدار الشامیة.
- رشیدپور، مجید (۱۳۹۶). تربیت کودک از دیدگاه اسلام. تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- زینالی، امیرحمزه (۱۳۸۸). جهانی شدن اصل حمایت ویژه از کودکان. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۹ (۳۵)، ص ۸۷-۵۱.
- سرخوش، جواد و ناویان، سمیه (۱۴۰۰). بررسی جایگاه حقوق تربیتی کودک در فقه و قانون مدنی. پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، ۱۷ (۶۳)، ص ۹۱-۱۰۸.
- سیف، علی اکبر (۱۴۰۱). روان شناسی پرورشی. تهران: دوران.
- شیر، سید عبدالله (۱۴۱۴ق). تفسیر القرآن الکریم. قم: دارالهجرة.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی جمهوری اسلامی ایران.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۳). مصوبه ۷۴۵ شورای فرهنگی - اجتماعی زنان و خانواده.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۰۰ق). الامالی. بیروت: اعلمی.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الإمامیة. تهران: المكتبة المرتضویة.
- صفائی، سید حسین و قاسم زاده، سید مرتضی (۱۳۸۲). حقوق مدنی: اشخاص و محجورین. تهران: سمت.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۵). مجمع البیان. تهران: ناصر خسرو.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت.
- قتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۷۵). روضة الواعظین و بصرة المتعظین. قم: رضی.

- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق). کتاب العین. قم: نشر هجرت.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸). حقوق مدنی خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۶). فلسفه حقوق. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاشی، میلاد و رجائی، مهدی (۱۴۰۳). حق بر آموزش کودکان. مجله حقوق عمومی تطبیقی، ۱(۲)، ص ۱۱۱-۱۳۰.
- کریمی‌نیا، محمد مهدی (۱۳۸۲). حقوق، حق و اقسام حق. فصلنامه معرفت، ۷۰ (۷)، ص ۸۲ تا ۸۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- گروه نویسندگان (۱۳۸۴). فلسفه تعلیم و تربیت. قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه.
- لباف، فریبا (۱۳۸۵). حقوق فرزند از نظر قرآن و سنت. تهران: زهد.
- متقی هندی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۰۱ق). کنز العمال. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مدنی، سید جلال‌الدین (۱۳۸۵). حقوق مدنی: بررسی مشخصات اشخاص و محجورین. تهران: پایدار.
- مرندی، الهه و قربانی، اعظم (۱۴۰۰). مبانی و سازوکارهای حمایتی حق آموزش در قانون اساسی. مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۱۰(۱)، ۹۱-۱۲۰.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲). نظریه حقوقی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰). یادداشت‌های استاد مطهری. قم: صدرا.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق). رجال النجاشی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- هاشمی، سید محمد (۱۳۹۸). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: میزان.

References

- The Holy Qur'an (in Arabic).
- Nahj al-Balaghah (in Arabic).
- Akbari, Seyyed Hamed (۲۰۱۱). *Qavanin-e Asasi-ye Keshvarha-ye Jahan [Constitutions of the Countries of the World]*. Shiraz: Navid (in Persian).
- Allameh Helli, Hassan ibn Yusuf (۱۴۱۴ AH). *Tadhkirat al-Fuqaha*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt (in Arabic).
- Arafi, Alireza (۲۰۱۶). *Fiqh-e Tarbiyati [Educational Jurisprudence]*. Qom: Eshraq va Erfan (in Persian).
- Arafi, Alireza (۲۰۲۱). *Tarbiyat-e Farzand ba Ruykard-e Fiqhi [Child Rearing with a Jurisprudential Approach]*. Qom: Eshraq va Erfan (in Persian).
- Arshadi, Aliyar (۲۰۰۵). *Sharh-e Hoquq-e Madani-ye Iran: Hoquq-e Ashkhas [Commentary on Iranian Civil Law: Law of Persons]*. Tehran: Saye Roshan (in Persian).
- Barikloo, Alireza (۱۹۹۹). *Hoquq-e Madani I: Ashkhas va Hemayatha-ye Hoquqi-ye Anan [Civil Law I: Persons and Their Legal Protections]*. Tehran: Majd (in Persian).
- Bostani, Fouad Ephrem (۱۹۹۶). *Farhang-e Abjadi [Abjadi Dictionary]*. Tehran: Nashr-e Eslami (in Persian).
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (۱۴۱۰ AH). *Kitab al-Ayn*. Qom: Nashr-e Hejrat (in Arabic).
- Fattal Nishaburi, Mohammad ibn Ahmad (۱۹۹۶). *Rawḍat al-Wa'izin wa Baṣirat al-Mutta'izin*. Qom: Razi (in Arabic).
- Group of Authors (۲۰۰۵). *Falsafeh-ye Ta'lim va Tarbiyat [Philosophy of Education]*. Qom: Office of Cooperation between the Seminary and the University (in Persian).
- Hashemi, Seyyed Mohammad (۲۰۱۹). *Hoquq-e Asasi-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran]*. Tehran: Mizan (in Persian).
- Hurr al-Amili, Mohammad ibn Hassan (۱۴۰۹ AH). *Wasā'il al-Shī'ah*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt (in Arabic).
- Ibn Fāris, Aḥmad (۱۴۳۰ AH). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah*. Cairo: Al-Maktabah al-Islāmiyyah (in Arabic).
- Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram (۱۴۱۴ AH). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār al-Fikr and Dār Ṣādir (in Arabic).
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar (۱۹۹۹). *Terminology of Law*. Tehran: Ganj-e Danesh (in Persian).
- Jawhari, Ismail ibn Hammad (۱۴۱۰ AH). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-'Arabiyyah*. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn (in Arabic).
- Karimi-Nia, Mohammad Mehdi (۲۰۰۳). "Hoquq, Haqq va Aghsam-e Haqq [Law, Right, and Types of Rights]." *Ma'refat Quarterly*, ۷۰(۷), ۸۲-۸۸ (in Persian).

- Kashi, Milad, & Rajaei, Mehdi (۲۰۲۴). "Haqq bar Amoozesh-e Koodakan [The Right to Education of Children]." *Comparative Public Law Journal*, ۱(۲), ۱۱۱-۱۳۰ (in Persian).
- Katouzian, Naser (۱۹۹۹). *Hoquq-e Madani-ye Khanevadeh [Family Civil Law]*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar (in Persian).
- Katouzian, Naser (۲۰۰۷). *Falsafeh-ye Hoquq [Philosophy of Law]*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar (in Persian).
- Kulaini, Mohammad ibn Yaqub (۱۴۰۷ AH). *Al-Kafi*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islamiyyah (in Arabic).
- Labaf, Fariba (۲۰۰۶). *Hoquq-e Farzand az Nazar-e Quran va Sonnat [Children's Rights from the Perspective of the Qur'an and Sunnah]*. Tehran: Zohd (in Persian).
- Madani, Seyyed Jalal al-Din (۲۰۰۶). *Hoquq-e Madani: Barrasi-ye Moshakhasat-e Ashkhas va Mahjoorin [Civil Law: An Examination of the Characteristics of Persons and Legally Incapacitated Persons]*. Tehran: Paydar (in Persian).
- Majlesi, Mohammad Baqer (۱۴۰۳ AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dār Ihya' al-Turath al-Arabi (in Arabic).
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi (۲۰۰۳). *Nazariyyeh-ye Hoquqi-ye Eslam [Islamic Legal Theory]*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute (in Persian).
- Morandi, Elaheh, & Ghorbani, Azam (۲۰۲۱). "Mabani va Sazokarha-ye Hemayati-ye Haqq-e Amoozesh dar Qanun-e Asasi [Foundations and Protective Mechanisms of the Right to Education in the Constitution]." *Islamic Human Rights Studies*, ۱۰(۱), ۹۱-۱۲۰ (in Persian).
- Motahhari, Morteza (۲۰۰۱). *Yaddashtha-ye Ostad Motahhari [Notes of Professor Motahhari]*. Qom: Sadra (in Persian).
- Mottaqi Hindi, Ali ibn Hossam al-Din (۱۴۰۱ AH). *Kanz al-Ummal*. Beirut: Mu'assasat al-Risalah (in Arabic).
- Najashi, Ahmad ibn Ali (۱۴۰۷ AH). *Rijal al-Najashi*. Qom: Jame'eh-ye Modarresin-e Hozeh-ye Elmiyeh (in Arabic).
- Raghib Isfahani, Hossein ibn Mohammad (۱۴۱۲ AH). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-'Ilm and Al-Dār al-Shāmiyyah (in Arabic).
- Rashidpour, Majid (۲۰۱۷). *Tarbiyat-e Koodak az Didgah-e Eslam [Child Education from the Perspective of Islam]*. Tehran: Parents and Teachers Association (in Persian).
- Safaei, Seyyed Hossein, & Ghasemzadeh, Seyyed Morteza (۲۰۰۳). *Hoquq-e Madani: Ashkhas va Mahjoorin [Civil Law: Persons and Legally Incapacitated Persons]*. Tehran: SAMT (in Persian).
- Seif, Ali Akbar (۲۰۲۲). *Ravanshenasi-ye Parvareshi [Educational Psychology]*. Tehran: Doran (in Persian).
- Sheikh Saduq, Mohammad ibn Ali ibn Babawayh (۱۴۰۰ AH). *Al-Amali*. Beirut: Al-A'lami (in Arabic).
- Sheikh Tusi, Mohammad ibn Hassan (۱۳۸۷ AH). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah*. Tehran: Al-Maktabah al-Murtadawiyyah (in Arabic).

Shubbar, Seyyed Abdullah (۱۴۱۴ AH). *Tafsir al-Qur'ān al-Karim*. Qom: Dār al-Hijrah (in Arabic).

Sorkhosh, Javad, & Naviyan, Somayeh (۲۰۲۱). “Barrasi-ye Jaygah-e Hoquq-e Tarbiyati-ye Koodak dar Fiqh va Qanun-e Madani [Examining the Status of Children's Educational Rights in Jurisprudence and Civil Law].” *Researches in Islamic Jurisprudence and Law*, ۱۷(۶۳), ۹۱–۱۰۸ (in Persian).

Supreme Council of the Cultural Revolution (۲۰۱۱). *Mabani-ye Nazari-ye Tahavvol-e Bonyadin dar Nezam-e Ta'lim va Tarbiyat-e Rasmi-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran [Theoretical Foundations of the Fundamental Transformation in the Formal Education System of the Islamic Republic of Iran]* (in Persian).

Supreme Council of the Cultural Revolution (۲۰۱۴). *Resolution No. 745 of the Cultural-Social Council of Women and Family* (in Persian).

Tabarsi, Fazl ibn Hassan (۱۹۸۶). *Majma' al-Bayan*. Tehran: Naser Khosrow (in Arabic).

Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (۱۴۱۷ AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Daftar-e Enteshārat-e Eslami (in Arabic).

Zeinali, Amir Hamzeh (۲۰۰۹). “Jahani Shodan-e Asl-e Hemayat-e Vizheh az Koodakan [Globalization of the Principle of Special Protection of Children].” *Social Welfare Quarterly*, ۹(۳۵), ۵۱–۸۷ (in Persian).